

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De onbegrepen verkiezingsuitslag voor extreem-rechts

Witte, R.B.J.

Citation

Witte, R. B. J. (1991). De onbegrepen verkiezingsuitslag voor extreem-rechts. *Acta Politica*, 26: 1991(4), 449-470. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3449903>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3449903>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

- *Zur Genealogie der Moral*, KSA, B5 (GdM)
  - *Götzen-Dämmerung*, KSA, B6 (GD)
- Reijen, W. van (1986), Postscriptum. In: W. Hudson en W. van Reijen (red.), *Moderne versus Postmoderne*. Hes, Utrecht, 9-49.
- Reijen, W. van (1988), Moderne versus postmoderne politieke filosofie. *Acta Politica* 23, 2, 199-223.
- Rorty, R. (1984), Habermas and Lyotard on postmodernity. *Praxis International*, 4, 1 (1984), 32-44.
- Rorty, R. (1985), Le cosmopolitisme sans emancipation. *Critique* 456, 569-580.
- Rorty, R. (1989), *Contingency, Irony, and Solidarity*. Cambridge University Press, Cambridge/New York.
- Rorty, R. (1990), Solidariteit of objectiviteit? In: R. Rorty, *Solidariteit of Objectiviteit*. Boom, Meppel/Amsterdam, 19-40.
- Wittgenstein, L. (1989), *Ludwig Wittgenstein: Werkausgabe in 8 Bänden*. Suhrkamp, Frankfurt am Main. Hieruit:
- *Tractatus Logico-Philosophicus*, B1 (Tract.)
  - *Philosophische Untersuchungen*, B1 (Ph.Unt.)
  - *Über Gewissheit*, B8 (Üb.Gew.)

Onderzoek

De onbegrepen verkiezingsuitslag voor extreem-rechts*

R.B.J. Witte

De gemeenteraadsverkiezingen van 21 maart 1990 gaven een enorme winst te zien voor extreem-rechtse partijen.¹ Centrumdemocraten (CD) en Centruumpartij '86 (CP) behaalden gezamenlijk vijftien zetels in negen raden van overwegend grote gemeenten. In hun reactie op deze verkiezingsuitslagen hebben veel politici en beoefenaren van de wetenschap een aantal verklarende factoren genoemd. Meestal ging het bij het verklaren van het succes van extreem-rechts om éézijdige verbanden. In deze bijdrage wil ik verslag doen van mijn onderzoek naar de houdbaarheid van die verschillende verklaringen. Ik zal aantonen dat de meeste verklaringen niet of slechts voor een klein deel opgaan. De verkiezingswinst van extreem-rechts is nog allesbehalve doorgrond.

Waar werd die winst precies behaald? Op 21 maart 1990 namen in tien gemeenten extreem-rechtse partijen deel aan de verkiezingen. In één gemeente, Tilburg, wisten zij geen raadszetels te bemachtigen, maar in de overige negen behaalden zij één of meer zetels. Deze zijn: Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht, Dordrecht, Haarlem, Purmerend, Schiedam en Almere. Vergelijken we dat met de voorlaatste gemeenteraadsverkiezingen in 1986, dan is de winst spectaculair. Toen had extreem-rechts in vijf gemeenten een zetel weten te behalen. In één van deze gemeenten, Lelystad, deed men in 1990 niet meer mee aan de verkiezingen. In de andere vier (Amsterdam, Rotterdam, Utrecht en Almere) zag men nu het zetel-aantal stijgen van vier naar in totaal zeven. In vijf gemeenten (Den Haag, Dordrecht, Haarlem, Purmerend en Schiedam) kwam extreem-rechts voor het eerst in de raad en wel met in totaal acht zetels.

* De auteur dankt dr. W. Jansen van de vakgroep Empirisch Theoretische Sociologie van de Rijksuniversiteit Utrecht voor zijn hulp bij de multi-pele-regressie-analyse, alsmede die gemeenten die bereidwillig de benodigde gegevens beschikbaar stellen. Het gegevensmateriaal is verkrijgbaar bij de auteur.

Bij elk succes en bij een onverwacht hoog stemmenpercentage wordt over de oorzaken van de aanhang voor extreem-rechts druk gespeculeerd. Verklaringen voor dit stemgedrag zijn in twee categorieën onder te verdelen.

A. Verklaringen op microniveau, waarin veronderstelde oorzaken van het individuele stemgedrag worden weergegeven. Het gaat dan om de veronderstelde motieven of persoonskenmerken van individuen om op deze partijen te stemmen. Hieronder vallen politieke redenen zoals 'het is een proteststem tegen de gevestigde politiek' en 'het zijn pure racisten'. Maar er zijn ook psychologische verklaringen in omloop, bij voorbeeld 'het is in een uiting van frustraties' en 'men stemt erop uit angst'.

B. Verklaringen op meso- en macroniveau, waarin veronderstelde oorzaken worden gegeven voor het feit dat deze partijen klaarblijkelijk meer succes hebben in bepaalde wijken, steden of zelfs in bepaalde streken van het land. Hieronder vallen sociologische verklaringen die wijzen op sociale en sociaal-economische omstandigheden, die worden verondersteld van belang te zijn. Zulke verklaringen zijn onder andere 'het zijn vooral wijken met een relatief hoog werkloosheidspercentage' en 'er wonen relatief veel allochtonen in die wijken'.

Onderzoek naar de onder A. vermelde verklaringen is van groot belang, omdat dit inzicht kan geven in de individuele motieven van mensen om op extreem-rechtse partijen te stemmen. Het is echter onwaarschijnlijk dat een dergelijk onderzoek oorzaken blootlegt, die er verantwoordelijk voor zijn dat op een gegeven moment de aanhang van deze partijen aanzienlijk toeneemt. Mijn onderzoek richt zich op de onder B. vermelde verklaringen, omdat na de verkiezingen veel verklaringen zich baseerden op veronderstelde verbanden tussen wijkenkenmerken en stemgedrag. Verklaringen die zich ook richtten op de vraag waarom (juist nu) extreem-rechts zulke relatief grote groepen kiezers aan leek te spreken.

De verkiezingsuitslag vormt weliswaar een optelsom van individuele keuzen, maar zulke keuzen komen tot stand binnen een context, gevormd door de wijze waarop mensen hun (directe) omgeving of leefwereld zien, ervaren en waarderen. Daarbij kunnen raciale of etnische stereotypen een rol spelen en volgens Taub, Taylor en Dunham (1987: 181) zijn die symbolisch voor de ingrijpende veranderingen (achteruitgang) die de buurt heeft ondergaan. In veel verklaringen voor de groei van vreemdelingenhaat en omtrent de aanhang van extreem-rechtse partijen, vormen ecologische kenmerken van wijken dan ook een belangrijk onderdeel. Op zulke uitspraken richt mijn onderzoek zich. Ik wil nagaan of de geopperde wijkenkenmerken inderdaad samenhangen met (de groei van) de omvang van de aanhang. Dát zij samenhangen, wordt verondersteld in de verkla-

ringen die causale verbanden tussen deze kenmerken in een wijk en de aanhang leggen. Evenwel: het is van groot belang te benadrukken dat een eventuele samenhang tussen twee kenmerken in een wijk nog géén causaal verband tussen beide impliceert. Het risico van 'ecological fallacy' (ecologisch gezichtsbedrog) wordt nogal eens veronachtzaamd. Het samen voorkomen van verval en misdaad in één buurt betekent niet noodzakelijkerwijs dat het ene door het andere wordt veroorzaakt (Taub, Taylor en Dunham 1987: 1). Ook betekent het niet dat causale verbanden éénrichtingswegen zijn. Kort gezegd: X en Y kunnen samen voorkomen in een buurt, maar de één hoeft niet de oorzaak van de ander te zijn. Beide kunnen worden veroorzaakt door Z, een derde factor. In veel verklaringen wordt echter (impliciet) verondersteld, dat X en Y samenhangen en dat er dus een causaal verband tussen beide bestaat. Het eerste waar een onderzoek zich op moet richten, is de toetsing van het veronderstelde samenhangen van X en Y.

Ik zal nu nader ingaan op verschillende verklaringen omtrent (de groei van) de aanhang van extreem-rechtse partijen en op de theoretische achtergronden van deze verklaringen. Vervolgens zal ik uiteenzetten hoe het onderzoek is uitgevoerd, gevolgd door de conclusies die uit dit onderzoek worden getrokken. Dit artikel zal worden afgesloten met enige aanbevelingen voor onderzoek naar de oorzaken van de herkomst en groei van de aanhang van extreem-rechtse partijen.

Verklaringen

Na de verkiezingen van 21 maart 1990 werden de volgende uiteenlopende visies over de (ecologische) oorzaken en herkomst van de aanhang voor extreem-rechts naar voren gebracht. Velen meenden dat in de wijken met een relatief hoog percentage allochtonen veel CD/CP-stemmers wonen. Anderen legden de nadruk op de beroerde economische situatie van de meeste bewoners. Wijken met een relatief hoog werkloosheidspercentage zouden een hoog CD/CP-percentages kennen. Een andere veelgehoorde mening richtte zich op de verkiezingsopkomst. Deze was bij de laatste verkiezingen zeer laag en dit zou (de winst van) extreem-rechts in de kaart hebben gespeeld. Tevens werd veelvuldig een verband gelegd tussen de grote verliezen van de PvdA en de winst van extreem-rechts.

Centrumdemocraten en Centrumpartij '86 richten zich vooral tegen de aanwezigheid van allochtonen in Nederland. Veel van de oppervlakkige verklaringen over de aanhang van deze partijen vinden dan ook hun

basis in de theorieën over het voorkomen van vooroordeel en racisme. De zogenaamde *concurrentietheorie* is zo'n theorie. Deze veronderstelt dat tegenstellingen, waarbij op het oog het verschil tussen 'ras', etniciteit of herkomst de inzet vormt, in feite uitingen zijn van een conflict op een ander terrein. Zo'n conflict kan bij voorbeeld de concurrentiestrijd zijn op het gebied van de huisvesting of de arbeidsmarkt. Bij de verdeling van schaarse goederen, zoals woningen of arbeidsplaatsen, zijn mensen onderling elkaars concurrenten (Husbands 1983: 28-30). De beeldvorming van mensen over deze concurrentie kan zich ontwikkelen langs lijnen van etniciteit, herkomst of cultuur, althans als er binnen de betrokken samenleving aan de kenmerken huidskleur, etnische afkomst en cultuur sociale betekenis wordt gegeven. De 'gevestigde' autochtonen beschouwen allochtonen dan als niet-legitieme concurrenten of gebruikers van sociale voorzieningen. Dit is iets waar extreem-rechtse partijen sterk op inspelen.

Stapel (1984) wijst op de sterke samenhang die zou bestaan tussen de electorale steun voor de Centruumpartij en 'het idee van mensen dat vreemdelingen worden voorgetrokken'. Hoewel deze mensen niet zelf in een buurt met relatief veel allochtonen hoeven wonen, blijkt uit zijn onderzoek wel dat zij die dicht in de buurt van Turken, Marokkanen, Surinamers enzovoorts (menen te) wonen het meest van oordeel zijn dat er van voortrekken der vreemdelingen sprake is (Stapel 1984: 104). Uitkomsten van andere onderzoeken (Bovenkerk e.a. 1978; Van Donselaar en Van Praag 1983 en De Hond 1983) lijken deze theorie te bevestigen. Veel extreem-rechts stemmers blijken juist in die wijken te wonen, waar relatief veel allochtonen woonachtig zijn en waar men bevoordeling door de overheid veronderstelt. Dit verband wordt echter niet ondersteund door een onderzoek naar de deelraadsverkiezingen in Rotterdam (Rath 1985).

Een andere theorie die zich richt op de aanwezigheid van allochtonen, verwijst naar het zogenaamde *successieverschijnsel*. Dit Amerikaanse model gaat uit van een aantal fasen binnen de ontwikkeling van een multi-etnisch samenlevingspatroon, dat wijken na binnenkomst van immigranten doorlopen (Bovenkerk e.a. 1985: 316-318). In de eerste fase komen slechts enkele immigranten in een wijk wonen. De autochtone bevolking staat hier niet afwijzend tegenover en de kwaliteit van de contacten is redelijk tot zelfs hartelijk. In een tweede fase is er sprake van een snel groeiende aanwezigheid van allochtonen (bij voorbeeld door gezinshereniging). De relatie tussen autochtonen en allochtonen raakt dan bekoeld. In deze fase wordt de aanwezigheid van allochtonen vaak gezien als oorzaak van het eventuele verval van de buurt. In deze tweede fase lijkt

de 'concurrentietheorie' (met betrekking tot de gebieden van huisvesting en leefmilieu) opgeld te doen. In de derde fase zou dan volgens deze theorie sprake zijn van getto-vorming: de allochtonen vormen de overgrote meerderheid in de wijk en daardoor neemt de vreemdelingenhaat (in die wijk althans) af. Deze theorie wordt door de genoemde auteurs op een belangrijk punt gemodificeerd. Wanneer bepaalde buurten zich in de tweede en derde fase bevinden, het vraagstuk globale trekken gaat vertonen en algemeen bekend raakt, zien we in andere buurten waar voorheen geen allochtonen woonden een andere ontwikkeling. 'De eerste buitenlanders' worden dan niet als 'exotische groep' beschouwd, maar hun komst wordt gezien als een voorbode voor het definitieve verval van de buurt. Nu geeft ook juist de vestiging van 'de eersten' aanleiding tot verzet en opleven van vreemdelingenhaat.

Beide besproken theorievarianten voorspellen dat vooral wijken waar relatief veel allochtonen wonen of waar het percentage allochtonen sterk gegroeid is (al is dat slechts van nul tot enkele procenten), een hoog en sterk groeiend CD/CP-percentage zullen kennen. Het onderzoek van De Hond (1983) wijst erop dat veel CP-stemmers verwachten dat het percentage allochtonen zal stijgen. Zij zien (de komst van) allochtonen als exponent van hun eigen relatief slechte situatie. Het onderzoek van Hoogendoorn e.a. (1990: 54) onderstreept het bestaan van een positief verband op wijkniveau tussen het percentage 'Janmaatstemmen' bij de Tweede Kamer-verkiezingen van 1982 en 1989 en het percentage allochtonen. In dit onderzoek wordt ook een positief verband tussen de groei van beide percentages bevestigd.

Richten deze theorieën zich op een verondersteld motief van mensen om op extreem-rechtse, vooral antivreemdelinggezinde, partijen te stemmen vanwege de aanwezigheid van allochtonen, andere verklaringen richten zich veeleer op de veronderstelling dat mensen vooral op deze partijen stemmen bij wijze van min of meer ongericht protest. 'Men kan de gevoeligheid voor de propaganda van een partij als de Nederlandse VolksUnie beschouwen als een onmachtig protest van een inheemse achtergestelde minderheid' (Bovenkerk e.a. 1978: 118). De oorzaak wordt bij voorbeeld gezocht in de hoge werkloosheid in een wijk. In een onderzoek naar de herkomst van de aanhang van het Vlaamse Blok in Antwerpen wijst Swyngedouw (1990) op de hoge werkloosheid als belangrijke factor om op deze partij te stemmen. Hetzelfde wordt gesteld in twee onderzoeken in Nederland uit 1983 naar de aanhang van de Centruumpartij (De Hond 1983 en Brants en Hogendoorn 1983).

Het stemmen op extreem-rechtse partijen zou een protest betekenen tegen de gevestigde politiek. Deze wordt verantwoordelijk gesteld voor

de beroerde economische situatie, waarin men zich bevindt. Van Schendelen (1983) wijst op de vaak vergeten politicologische dimensie in de verklaringen over de extreem-rechtse aanhang. Politiek wantrouwen gericht tegen de gevestigde politiek zou kiezers in de richting sturen van partijen die zichzelf als 'stelselvreemd' presenteren en ook als zodanig worden gezien (erkend) door gevestigde politieke partijen. 'Meer nog dan de leiders van de CP zelf hebben de zittende politici van de gevestigde partijen haar publiekelijk bestempeld tot een stelselvreemde partij en daarmee de velen die met het bestaande stelsel ontevreden zijn, nadrukkelijk geattendeerd op dit nieuwe politieke opvangcentrum' (Van Schendelen 1983: 303). Bouw e.a. (1981: 44) wezen er ook reeds op, dat het gebrek aan toekomstvisie te zamen met het gevoel in de steek te worden gelaten (door de gevestigde politiek) een vruchtbare voedingsbodem vormden voor de propaganda van de Nederlandse VolksUnie.

Veel verklaringen leggen verband tussen de verminderde verkiezingsopkomst en de (groeierende) aanhang van extreem-rechtse partijen. Niet-stemmen en het stemmen op CD en CP zouden twee kanten van dezelfde medaille zijn (Van Holsteyn 1990a). Wijken waar extreem-rechtse partijen hoog scoren, zouden dan ook een lage verkiezingsopkomst kennen. In zijn artikel over de aanhang van de NSB vóór de oorlog en die van de Centruumpartij thans, wijst Passchier (1987) op deze samenhang tussen de CP-scores en de verkiezingsopkomst. Zo'n samenhang tussen opkomst en CD/CP-percentage wordt ook verondersteld in de gedachte dat bij een lage opkomst kleine partijen, absoluut gezien, slechts een gering aantal stemmers nodig hebben om groot succes te behalen. Deze redenering gaat er overigens van uit, dat de aanhang van extreem-rechts in verhouding tot die van andere partijen minder massaal thuis blijft.

Van Holsteyn gaat verder in op deze verklaringen. Hij stelt dat 'in de buurten waar extreem-rechtse partijen een sterke electorale positie hebben veelal sprake is van een relatief laag sociaal-economisch niveau, hoge werkloosheid, een groot en/of groeiend aantal allochtonen en problemen op het terrein van de huisvesting' (Van Holsteyn 1990b: 161). Dit zijn van oudsher de 'bolwerken' van linkse politieke partijen, met name de PvdA. Het merendeel der proteststemmers op de CD zouden hebben gehandeld uit onvrede met het beleid van de PvdA. Veel van de huidige CD-stemmers zouden bij de vorige verkiezingen op de PvdA hebben gestemd. 'Onvrede met het beleid en de ideeën van de PvdA lijkt een groep kiezers in de armen van de Centrumdemocraten te hebben gedreven' (Van Holsteyn 1990b: 161). Het zou gaan om een noodkreet om aandacht en om een (gelijke) behandeling van mensen die hun toch al zwakke concurrentiepositie in de maatschappij verslechterd achten.

Brants en Hogendoorn (1983: 40-41) laten in hun onderzoek naar de herkomst van de stemmen op de Centruumpartij in 1982 zien, dat veel stemmers op deze partij voorheen inderdaad op de PvdA stemden. Verklaringen hiervoor liggen volgens de auteurs in het feit, dat beide partijen zich met name richten op de mensen in de binnensteden. De Centruumpartij zou door sommigen gezien worden als een partij die werkelijk opkomt voor de problemen van de Nederlanders in de verpauperde binnensteden, terwijl de PvdA dat steeds minder doet. Ook De Jong e.a. (1984: 111) noemen de PvdA in 1982 'hofleverancier' van de CP. Zij wijzen erop dat het stemmen op de Centruumpartij primair als een uiting van politiek protest moet worden beschouwd. Hak (1985: 40) veronderstelt dat het succes van de Centruumpartij niet wordt verklaard door de aanwezigheid van een 'algemene protestneiging' en door een reeds aanwezige 'vreemdelingenhaat', maar door het feit dat in de propaganda van deze partij gebruik gemaakt wordt van 'kennis' die juist door met name de PvdA werd verspreid.

Tweeërlei verband wordt hier dus gelegd tussen de aanhang van de PvdA en die van extreem-rechts. Enerzijds zouden wijken, waar de PvdA in 1986 hoog scoorde, in 1990 een hoog of sterk stijgend CD/CP-percentage kennen. Anderzijds zouden wijken met een relatief groot PvdA-verlies een relatief hoog of sterk stijgend CD/CP-percentage kennen.

Het voorgaande richt zich op de veronderstelde samenhang tussen de CD/CP-scores enerzijds en aparte ecologische kenmerken anderzijds op wijkniveau. Rath (1985) wijst er al op dat er met de misvatting dient te worden afgerekend, als zouden de stemmers op de Centruumpartij één monolithisch blok vormen. Alsof allen hun politieke keuze op dezelfde overwegingen baseren. Veel onderzoeken wijzen dan ook op de mogelijkheid dat niet één individueel kenmerk met de CD/CP-scores samenhangt, maar veeleer een cluster van kenmerken. Brants en Hogendoorn (1983: 49) wijzen op het samenvallen van percentages allochtonen én werklozen met de omvang van de CD/CP-aanhang. Zijn beide percentages relatief hoog, dan zou er sprake zijn van een relatief grote aanhang voor de Centruumpartij. Hetzelfde blijkt uit het eerder vermelde onderzoek van Bovenkerk e.a. (1978) naar de aanhang van de Nederlandse VolksUnie. Ook andere, hiervoor reeds genoemde auteurs, merken op dat de bundeling van kenmerken een betere verklaring kan geven van de omvang van de aanhang van extreem-rechtse partijen. Zo pleiten Bouw e.a. (1981) voor de vorming van een zogenaamde 'n-dimensionale theorie', waarin sociologische, sociaal-psychologische, economische en andere factoren worden verwerkt. De Jong e.a. (1984) menen dat CP-stemmers te vinden zijn in de hoek waar kruisverbanden tussen vooroor-

deel, sociale jaloezie jegens etnische minderheden, sociale omstandigheden en politiek wantrouwen zijn te leggen. Van Schendelen (1985: 303) wijst ook op een bundeling van sociale omstandigheden en politiek wantrouwen. 'Wie zowel vervreemd en wantrouwend tegenover de gevestigde politiek staat als ook magere sociale omstandigheden ervaart, zal licht tot avonturistische politiek geneigd zijn en intekenen op een als stelselvreemd gepresenteerde en erkende partij'. Swyngedouw (1990) komt tot een heel stelsel van zogenaamde 'kansarmoede kenmerken', waaronder woningcomfort, toestand van huisgevels, leegstand, aandeel 65-plussers, aandeel werklozen, inkomensgroepen en het bouwjaar van woningen worden gerekend. Er zou een verband bestaan tussen de omvang van de aanhang van het Vlaamse Blok enerzijds en de 'kansarmoedesituatie' en aanwezigheid van islamitische migranten anderzijds.

Eén zaak wordt in ieder geval duidelijk uit het voorgaande. Veel van de verklaringen, die direct volgend op verkiezingen in het publieke debat de ronde deden, richtten zich veelal op slechts één factor. Theoretici en theoretici gaan er in overgrote meerderheid vanuit dat de herkomst en de groei van de aanhang van extreem-rechtse partijen niet één oorzakelijk verband kennen met één enkele factor, maar dat meer factoren in meer of mindere mate de omvang van deze aanhang beïnvloeden. Uit het bovenstaande wordt in ieder geval duidelijk dat de hoogte van het stemmenpercentage van extreem-rechtse partijen zou samenhangen met:

- de mate en toename van aanwezigheid van allochtonen;
- de mate van werkloosheid;
- de verkiezingsopkomst en de daling daarvan;
- de traditionele aanhang van de PvdA.

Het onderzoek

In het begin van dit artikel wees ik reeds op het gevaar van 'ecological fallacy'. Bekijken we de samenhang tussen twee factoren, dan is de kans op dit gezichtsbedrog aanzienlijk. De samenhang kan zeer groot zijn bij bestudering van twee factoren, maar in werkelijkheid gering wanneer een derde factor erbij wordt betrokken. Het verdient daarom de voorkeur diverse factoren op hetzelfde moment in de analyse te betrekken. Ik onderzoek het totale aantal factoren, die in de theoretische verklaringen werden genoemd.

De samenhang tussen enerzijds (de groei van) het CD/CP-percentage (de afhankelijke variabele) en anderzijds (de groei van) het percentage allochtonen, het werkloosheidspercentage, de (daling van de) verkie-

zingsopkomst, het PvdA-percentage in 1986 en het PvdA-verlies in 1990 (de onafhankelijke variabelen) is door middel van de zogenaamde *multiple-regressie-analysemethode* getoetst. Met deze methode kunnen diverse variabelen gezamenlijk worden bekeken en wordt aangegeven welke onafhankelijke variabelen in welke mate samenhangen (= mate van relevantie) met de afhankelijke variabele. De mate van relevantie wordt aangegeven door een verkregen coëfficiëntswaarde. Naast deze coëfficiënt wordt een 'standaard error' (= se) gegeven.

De veronderstelde samenhangen heb ik getoetst op hun geldigheid in alle negen gemeenten, waar extreem-rechtse partijen sinds 1990 zijn vertegenwoordigd in de gemeenteraad. De wijken vormen de onderzoekseenheden. In sommige gevallen zijn wijken samengevoegd vanwege de beschikbaarheid van de benodigde gegevens. Vanwege diezelfde beschikbaarheid vormen in Amsterdam de stadsdelen de onderzoekseenheden. In totaal zijn er zo 143 onderzoekseenheden betrokken in dit onderzoek.

De beschikbaarheid van de juiste gegevens is natuurlijk van groot belang bij zo'n onderzoek. Gelukkig bleek dit voor de meeste gemeenten geen grote problemen op te leveren. In Almere bleek het echter niet mogelijk te zijn gegevens te verkrijgen van (de ontwikkelingen van) de percentages allochtonen en van de werkloosheidspercentages op wijkniveau. Ook waren de opkomstpercentages bij de verkiezingen in 1986 op wijkniveau niet beschikbaar. Voor Schiedam waren de werkloosheidspercentages op wijkniveau niet beschikbaar, de overige gegevens wel. In twee van de negen gemeenten (Purmerend en Schiedam) nam extreem-rechts voor het eerst deel aan de gemeenteraadsverkiezingen. Voor deze gemeenten kon dus niet de samenhang tussen genoemde factoren en de groei van het CD/CP-percentage worden getoetst. Voor Purmerend waren tevens de opkomstgegevens van de verkiezingen in 1986 niet beschikbaar op wijkniveau.

De ontwikkelingen van de percentages allochtonen zijn zover mogelijk berekend over de periode 1983-1989. Voor de vier grote gemeenten (Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht) is hierbij gebruik gemaakt van de onderzoeksgegevens van het Planologisch-Demografisch Instituut te Amsterdam (zie Hoogendoorn e.a. 1990). Voor sommige gemeenten is een kortere periode bekeken, hiertoe gedwongen door de beschikbare gegevens.

In hun onderzoek naar de aanhang van de Centruumpartij hebben Van Donselaar en Van Praag (1983) bij de onderzochte samenhang tussen het percentage allochtonen en het CP-percentage een correctie uitgevoerd: ze veronderstelden dat zich onder stemgerechtigde allochtonen weinig

tot geen CP-stemmers zouden bevinden. In mijn onderzoek is deze correctie niet uitvoerbaar wegens het ontbreken van gegevens omtrent deelname van allochtonen aan de verkiezingen op wijkniveau.

Onderzoeksresultaten

In eerste instantie heb ik de veronderstelde samenhangen getoetst voor *alle gemeenten tezamen*, voor zover dit met beschikbare gegevens mogelijk was. Vervolgens heb ik een onderscheid gemaakt tussen *de vier grote gemeenten* (Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht, te zamen 92 onderzoekseenheden) en *de overige gemeenten* (Dordrecht, Haarlem, Purmerend, Schiedam en Almere, te zamen 51 onderzoekseenheden) en wederom de samenhangen getoetst. Deze tweedeling heb ik ten eerste uitgevoerd wegens de enorme verschillen in grootte. De vier grote gemeenten kennen elk meer dan 230.000 inwoners, de overige gemeenten minder dan 150.000 inwoners. De vier grote gemeenten kennen over het algemeen ook procentueel veel meer werklozen en allochtonen dan de overige vijf gemeenten. Ten tweede heeft veel onderzoek zich gericht op de vier grote gemeenten (o.a. Bovenkerk e.a. 1978; Van Donselaar en Van Praag 1983; Hoogendoorn e.a. 1990). Ten derde omvatten de vier grote gemeenten een zo omvangrijk aantal onderzoekseenheden, dat het mogelijk was deze vier ook afzonderlijk te bestuderen. Bij de overige vijf gemeenten was dit niet mogelijk, omdat het aantal onderzoekseenheden (wijken) per gemeente zo gering was dat hieruit geen betrouwbare conclusies te trekken zijn. De kans op een 'toevalstreffer' is dan te groot.

In dit artikel worden slechts de significante factoren genoemd. In de bijlagen zijn de gegevens van alle factoren gezamenlijk in schema gezet.

Alle gemeenten samen – De samenhang tussen enerzijds *het CD/CP-percentage* bij de verkiezingen in 1990 en anderzijds de verkiezingsopkomst, de opkomstdaling, het percentage allochtonen, de toename van dat percentage, het werkloosheidspercentage, het PvdA-percentage in 1986 en het PvdA-verlies in 1990, kan worden getoetst in 107 wijken(-combinaties). Purmerend, Schiedam, Almere en acht wijken in Den Haag zijn hierbij niet betrokken, omdat één of meer percentages niet beschikbaar waren. Bij deze toetsing blijken drie factoren significant te zijn. Deze zijn: de opkomstdaling (coëfficiënt = .21; se = .10), de toename van het percentage allochtonen (coëfficiënt = .31; se = .10) en het PvdA-percentage in 1986 (coëfficiënt = .16; se = .03). In samenhang met het stemmenpercentage van extreem-rechtse partijen blijkt de toename van het per-

centage allochtonen de meest significante factor te zijn, gevolgd door de opkomstdaling en het PvdA-percentage 1986.

De toename van het CD/CP-percentage vergeleken bij vorige verkiezingen blijkt samen te hangen met de toename van het percentage allochtonen (coëfficiënt = .23; se = .07) en het PvdA-percentage 1986 (coëfficiënt = .10; se = .02) en een negatieve (!) samenhang met het werkloosheidspercentage (coëfficiënt = -.06; se = .03). De overige factoren spelen hierin verder geen of een te geringe rol.

Samenvattend kan worden gesteld dat zowel de toename van het percentage allochtonen en het PvdA-percentage in 1986, samenhangen met het CD/CP-percentage en de groei daarvan. Wanneer in een wijk de toename van het percentage allochtonen groot is en het PvdA-percentage in 1986 hoog was, dan is de kans groot dat ook (de groei van) het CD/CP-percentage in deze wijk hoger uitvalt. Bij het CD/CP-percentage 1990 speelt daarnaast ook de daling van de verkiezingsopkomst een significante rol, terwijl bij de stijging van het CD/CP-percentage het werkloosheidspercentage een negatieve samenhang vertoont.

De vier grote gemeenten – Kijken we nu naar de vier grote gemeenten samen, dan krijgen we ongeveer dezelfde resultaten als hierboven beschreven zijn. *Het CD/CP-percentage* blijkt samen te hangen met de toename van het percentage allochtonen (coëfficiënt = .24; se = .10) en het PvdA-percentage 1986 (coëfficiënt = .18; se = .03) en het verlies van de PvdA (coëfficiënt = .10; se = .06). Hoe groter de toename van het percentage allochtonen en het PvdA-verlies in een wijk zijn en hoe hoger het PvdA-percentage in 1986 aldaar, des te groter het CD/CP-percentage is. Bij *de winst van extreem-rechtse partijen* in de vier grote steden vinden we een samenhang met de toename van het percentage allochtonen (coëfficiënt = .22; se = .07) en het PvdA-percentage 1986 (coëfficiënt = .10; se = .02). Tevens blijkt er een negatieve samenhang te bestaan met het werkloosheidspercentage (coëfficiënt = -.07; se = .03). Een grotere toename van het percentage allochtonen en een hoger PvdA-percentage in 1986 zullen dus samenhangen met een grotere winst voor CD/CP. Daarbij hangt een lager werkloosheidspercentage samen met een grotere CD/CP-winst.

Wanneer we de vier grote gemeenten afzonderlijk in ogenschouw nemen, krijgen we een divers beeld te zien.

Amsterdam: *Het CD/CP-percentage* geeft hetzelfde beeld te zien als de vier grote gemeenten gezamenlijk. Ook hier samenhangen met de toename van het percentage allochtonen (coëfficiënt = .98; se = .34) en het PvdA-percentage 1986 (coëfficiënt = .43; se = .21). *De toename van het CD/*

CP-percentage blijkt samen te hangen met de opkomstdaling (coëfficiënt=.84; se=.32) en de toename van het percentage allochtonen (coëfficiënt=.68; se=.31). Dus: hoe groter de opkomstdaling en de toename van het percentage allochtonen, des te groter de winst van extreem rechts.

Rotterdam: Hier blijkt er naast de samenhang met het PvdA-percentage 1986 (coëfficiënt=.22; se=.06) een samenhang te bestaan tussen het CD/CP-percentage en het werkloosheidspercentage (coëfficiënt=.46; se=.18) en het PvdA-verlies (coëfficiënt=.16; se=.09). De mate van werkloosheid hangt hier dus wel positief samen met de omvang van de aanhang van extreem-rechts. Met betrekking tot de winst van extreem-rechts bestaat er in Rotterdam alleen een samenhang met enige significantie met het PvdA-percentage 1986 (coëfficiënt=.15; se=.04). Daar waar de PvdA in 1986 hoger scoorde, is in 1990 de winst van CD/CP groter.

Den Haag: In Den Haag zien we een samenhang tussen de CD/CP-score in 1990 en de opkomstdaling (coëfficiënt=.26; se=.15), het werkloosheidspercentage (coëfficiënt=.08; se=.04), het PvdA-percentage 1986 (coëfficiënt=.30; se=.04) en een negatieve samenhang met het percentage allochtonen (coëfficiënt=-.17; se=.03). Opvallend in Den Haag is dat een wijk met een lager percentage allochtonen in de regel een hoger CD/CP-percentage zal kennen. Met betrekking tot de toename van het CD/CP-percentage vinden we wederom een negatieve samenhang met het percentage allochtonen (coëfficiënt=-.19; se=.03) en een positieve samenhang met de toename van dat percentage (coëfficiënt=.25; se=.14) en verder positieve samenhangen met de opkomstdaling (coëfficiënt=.46; se=.12) en het PvdA-percentage 1986 (coëfficiënt=.22; se=.03).

Utrecht: In deze gemeente vinden we significante samenhangen tussen het CD/CP-percentage en het percentage allochtonen (coëfficiënt=.17; se=.04) en het PvdA-verlies 1990 (coëfficiënt=.31; se=.13) en een negatieve samenhang met de opkomstdaling (coëfficiënt=-.41; se=.20). Wat dat laatste betreft: hoe groter de opkomstdaling, des te geringer het CD/CP-percentage! Utrecht kent een negatieve samenhang tussen de winst van het CD/CP-percentage en de opkomstdaling (coëfficiënt=-.45; se=.17), en daarnaast positieve samenhangen met de toename van het percentage allochtonen (coëfficiënt=.23; se=.07) en het PvdA-verlies in 1990 (coëfficiënt=.21; se=.10).

Samenvattend kunnen we over de vier grote gemeenten zeggen dat het CD/CP-percentage in 1990 blijkt samen te hangen met de toename van het percentage allochtonen, het PvdA-percentage in 1986 én het PvdA-verlies. Hoe groter de toename van het percentage allochtonen en het

verlies van de PvdA en hoe hoger het PvdA-percentage in 1986, des te hoger het CD/CP-percentage in 1990. Maar bekijken we deze vier gemeenten afzonderlijk, dan blijkt de toename van het percentage allochtonen alleen in Amsterdam een significante rol te spelen. In de overige drie gemeenten is deze samenhang niet significant. Dit kan verklaard worden door het feit, dat de significantie van deze samenhang in Amsterdam dermate groot is, dat deze overheersend blijft wanneer we de vier gemeenten gezamenlijk in ogenschouw nemen. In Amsterdam, Rotterdam en Den Haag afzonderlijk speelt het PvdA-percentage 1986 een significante rol. We vinden in deze drie gemeenten dus wel hogere CD/CP-scores in die wijken waar de PvdA in 1986 hoog scoorde, maar alleen in Rotterdam óók een samenhang tussen het verlies van de PvdA in 1990 en het CD/CP-percentage. In Utrecht speelt alleen het PvdA-verlies een significante rol. Opvallend is de negatieve samenhang die wordt gevonden in Den Haag tussen het CD/CP-percentage en het percentage allochtonen: wijken met een groter percentage allochtonen kennen een geringer CD/CP-percentage. Daarnaast valt de negatieve samenhang op in Utrecht tussen het CD/CP-percentage en de opkomstdaling. Hier geldt dus dat een wijk met een grotere opkomstdaling waarschijnlijk een lager CD/CP-percentage zal kennen. Beide negatieve samenhangen mochten op basis van geen der geopperde verklaringen verwacht worden.

Het PvdA-percentage 1986 en de toename van het percentage allochtonen hangen ook samen met de winst van CD/CP in de vier grote gemeenten gezamenlijk, maar hier wordt tevens een negatieve samenhang gevonden met het werkloosheidspercentage. Kijken we naar vier gemeenten afzonderlijk dan vinden we in drie steden (Amsterdam, Den Haag en Utrecht) een samenhang tussen de toename van het percentage allochtonen en de stijging van het CD/CP-percentage. Het overige geeft een zeer verschillend beeld per gemeente. In Amsterdam blijkt verder een samenhang te bestaan met de opkomstdaling; in Utrecht met het PvdA-verlies en een negatieve samenhang met de opkomstdaling en in Den Haag met het PvdA-percentage 1986, de opkomstdaling en een negatieve samenhang met het percentage allochtonen. In Rotterdam kent de winst van CD/CP alleen een samenhang met het PvdA-percentage 1986. Behalve de samenhang tussen de toename van enerzijds het percentage allochtonen en anderzijds van het CD/CP-percentage, zijn er verder geen regelmatigheden te vinden, die in meer steden gelden.

De overige gemeenten – Wanneer we naar de samenhang tussen enerzijds het CD/CP-percentage in 1990 en anderzijds (daling van) de opkomst, (groei van) het percentage allochtonen, het werkloosheidspercentage, het

PvdA-percentage 1986 en het PvdA-verlies in 1990 kijken in de overige vijf gemeenten, dan vinden we een significante rol voor het PvdA-percentage in 1986 (coëfficiënt=.11; se=.04) en het percentage allochtonen (coëfficiënt=.25; se=.14).

Hier dient echter meteen te worden opgemerkt dat dit beeld zeer wordt vertroebeld, doordat hier eigenlijk alleen wordt gekeken naar de gemeenten Dordrecht en Haarlem. Van de andere drie gemeenten ontbreken namelijk de gegevens van één of meer factoren, waardoor deze buiten deze totaalanalyse vallen. Om deze reden is hier voor een andere weg gekozen. Tot nu toe keken we steeds naar het totale aantal factoren gezamenlijk. Nu beginnen we met dié factoren waarvan de gegevens in alle vijf gemeenten beschikbaar waren. Daarna voegen we steeds andere factoren toe. Hierbij valt dan een aantal wijken af, maar het geeft voor de overige wijken aan of er veel verandering optreedt in de gevonden mate van significantie.

In eerste instantie is gekeken naar de samenhang tussen enerzijds het CD/CP-percentage en anderzijds de opkomst, het PvdA-percentage in 1986 en het PvdA-verlies in 1990. Zevenenveertig (van de éénenvijftig) wijken zijn bekeken, vier wijken in Almere vallen af omdat die nog niet bestonden bij de vorige verkiezingen. We vinden dan een significante samenhang voor de beide PvdA-gegevens.

Voegen we daarna het percentage allochtonen en de toename daarvan toe, dan vallen de overige negen wijken in Almere af. Voor de gemeenten Dordrecht, Purmerend, Haarlem en Schiedam vinden we significante samenhangen tussen enerzijds het CD/CP-percentage en anderzijds de verkiezingsopkomst in 1990, het PvdA-percentage in 1986 en het percentage allochtonen. Vervolgens voegen we het werkloosheidspercentage toe, dan valt ook de gemeente Schiedam af. Voor de gemeenten Dordrecht, Haarlem en Purmerend vinden we dan een significante samenhang tussen het CD/CP-percentage en respectievelijk het percentage allochtonen en het PvdA-percentage 1986.

Tenslotte nemen we ook de opkomstdaling in ogenschouw, waardoor de gemeente Purmerend afvalt. Voor Dordrecht en Haarlem vinden we dan een significante samenhang tussen het CD/CP-percentage en het PvdA-percentage in 1986 en het percentage allochtonen. Dus in een wijk waar het percentage allochtonen hoger is en de PvdA in 1986 hoger scoorde, is de kans groot dat ook het CD/CP-percentage in 1990 hoger zal zijn.

Kijken we nu naar *de stijging van het CD/CP-percentage*, dan vallen de gemeenten Purmerend en Schiedam af omdat daar extreem-rechtse partijen in 1990 pas voor het eerst aan verkiezingen meededen (evenals in

de eerder al genoemde vier 'nieuwe' wijken in Almere). Bij de bestudering van enerzijds de winst van extreem-rechts en anderzijds de opkomst in 1990, het PvdA-percentage in 1986 en het PvdA-verlies in 1990, vertonen de beide laatste factoren enige significantie. Voegen we het percentage allochtonen en de toename van dit percentage daarbij (waardoor Almere afvalt), dan blijven het PvdA-percentage 1986 en het percentage allochtonen over als significante factoren. Wanneer we tenslotte nog het werkloosheidspercentage en de opkomstdaling toevoegen, dan blijft één enkele factor over met enige significantie, namelijk het PvdA-percentage 1986 (coëfficiënt=.08; se=.04).

Samenvattend kan voor deze vijf gemeenten worden gesteld, dat er een samenhang blijkt te bestaan tussen *het CD/CP-percentage* en het PvdA-percentage in 1986 en het percentage allochtonen. In die wijken waar het percentage allochtonen hoger is en de PvdA in 1986 hoger scoorde, is de kans groter op een hogere CD/CP-score in 1990. Voor *de stijging van het CD/CP-percentage* blijft uiteindelijk alleen het PvdA-percentage 1986 als significante factor over.

Conclusies en discussie

Veel verklaringen voor de stemmenwinst van extreem-rechts bij de gemeenteraadsverkiezingen van 21 maart 1990 richtten zich op wijkenmerken. In dit onderzoek heb ik getracht deze verklaringen op hun houdbaarheid te toetsen met behulp van de multiële-regressie-analyse. Het resultaat is nogal ontluisterend. Steeds verwachtte ik op basis van één geval of een deel van het materiaal een algemene samenhang op het spoor te zijn, maar getoetst aan het andere materiaal bleek dat dan weer niet op te gaan. De veronderstelde samenhangen worden in de meeste gevallen *niet* bevestigd. Soms lijkt een samenhang wel op te gaan, maar blijkt dit bij nadere bestudering slechts te gelden voor één of enkele steden. Algemene uitspraken over causale verbanden blijken vrijwel onmogelijk:

- De verkiezingswinst voor CD en CP heeft geen algemeen geldend verband met het aantal allochtonen noch met de groei van hun aantal.
- Er bestaat geen algemeen verband met de omvang van de werkloosheid.
- Er bestaat geen algemeen verband met de lage verkiezingsopkomst.
- De grote opkomstdaling bij de laatste verkiezingen hangt niet nauw samen met de omvang van de aanhang van extreem-rechts.
- Het verlies van de PvdA heeft niet met de opkomst van extreem-rechts te maken.

Alleen tussen (de groei van) het CD/CP-percentage in 1990 en het PvdA-percentage in 1986 lijkt een samenhang te bestaan. Extreem-rechtse partijen hebben in 1990 over het algemeen een grote en/of sterk groeiende aanhang verkregen in die wijken, waar de PvdA bij de verkiezingen van 1986 hoog had gescoord. Hierbij valt echter direct te vermelden, dat er dus géén samenhang bestaat tussen het PvdA-verlies en (de groei van) het CD/CP-percentage. Deze uitkomst pleit voor een politieke in plaats van een economische of sociologische interpretatie.

Ik wil de verschillende uitkomsten nog in het kort bespreken. Bij eerder onderzoek, zoals door Van Donselaar & Van Praag (1983), De Hond (1983) en Bovenkerk en anderen (1985), werd een samenhang tussen het percentage allochtonen en het stemmenpercentage op extreem-rechtse partijen bevestigd. In mijn onderzoek lijkt op het eerste gezicht, wanneer we naar alle negen gemeenten te zamen kijken, inderdaad een samenhang te bestaan tussen (de groei van) het CD/CP-percentage met het percentage allochtonen ofwel de toe-/afname hiervan. Splitsen we de gemeenten in twee groepen, dan lijkt de toename van dit percentage in de grote gemeenten alleen een rol te spelen in samenhang met de winst van CD/CP. Daarnaast blijkt het percentage allochtonen in de overige vijf gemeenten alleen een rol te spelen in samenhang met het CD/CP-percentage in 1990. Het bestaan van een samenhang met (de groei van) de aanwezigheid van allochtonen wordt in dit onderzoek dus niet weerlegd, maar van een algemeen geldend verband is evenmin sprake. Een verklaring voor de verschillen in uitkomsten van deze onderzoeken vereist eerst nader onderzoek. Een verklaring kan liggen in het feit, dat het bij eerstgenoemde onderzoeken om verkiezingen gaat waarbij extreem-rechtse partijen veel lagere stemmenpercentages behaalden. Anno 1990 is het verschil tussen het hoogste en het laagste CD/CP-percentage veel groter. Daardoor is een duidelijker rangschikking aan te geven van de wijken en hierdoor een duidelijker vergelijking mogelijk. Een verschil met een recent onderzoek van het Planologisch-Demografisch Instituut (PDI) te Amsterdam (Hoogendoorn e.a. 1990), waarin wel verbanden werden gevonden tussen de percentages allochtonen en CD/CP-stemmers, komt zeer waarschijnlijk doordat het zeer verschillende verkiezingen en uitslagen betreft. Dit onderzoek richtte zich namelijk op de Tweede Kamerverkiezingen van 1982 en 1989. De uitslagen laten bij deze verkiezingen een geheel ander beeld zien dan de gemeenteraadsverkiezingen van 1986 en 1990. In Rotterdam verloor extreem-rechts bij voorbeeld bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1989 in vergelijking met 1982. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1990 is er ten opzichte van 1986 sprake van een grote winst. Maar geheel andere

verklaringen kunnen uit nader onderzoek belangrijker blijken te zijn.

Een samenhang tussen werkloosheid en het stemmen op extreem-rechtse partijen wordt in dit onderzoek in het geheel niet bevestigd. Alleen in Rotterdam wordt een samenhang bevestigd tussen het werkloosheidspercentage en het percentage CD/CP-stemmers. Overigens is werkloosheid een beperkte indicator. Een onderzoek naar de sociaal-economische situatie van wijken per gemeente zou zich op veel meer aspecten moeten richten. Te denken valt hierbij aan een factor 'kansarmoede' die Swyngedouw (1990) uiteenzet, zoals hiervoor kort is beschreven.

In dit onderzoek wordt geen bewijs gevonden voor een samenhang tussen enerzijds de verkiezingsopkomst of de opkomstdaling en anderzijds (de groei van) het CD/CP-percentage. De opkomstdaling lijkt in eerste instantie enige significante samenhang te vertonen met de CD/CP-score. Maar bij nadere bestudering van de twee groepen gemeenten en diverse afzonderlijke gemeenten wordt een dergelijke samenhang nergens nader bevestigd. Afgezien van Den Haag en Amsterdam is ook nergens sprake van een positieve samenhang tussen de opkomstdaling en de stijging van het CD/CP-percentage.

Een samenhang tussen het relatieve verlies van de PvdA en (de groei van) het CD/CP-percentage wordt in dit onderzoek totaal niet bevestigd. Dat wil niet zeggen dat voormalige PvdA-kiezers in 1990 niet op extreem-rechtse partijen hebben gestemd. Maar het is in ieder geval niet zo dat die wijken waar de PvdA sterk heeft verloren, per definitie een hoog en/of sterk gestegen CD/CP-percentage kennen. Overall heeft de PvdA verloren en extreem-rechts gewonnen (op drie wijken in Almere na, alwaar extreem-rechts procentueel verloor). Wil er echter enig verband bestaan tussen beide dan zouden de wijken waar de PvdA veel heeft verloren, en naar verhouding sterk stijgend en/of hoog CD/CP-percentage moeten kennen. Dat is dus niet het geval! Wel wordt de gedachte bevestigd dat met name die wijken, waar voorheen de PvdA hoog scoorde, thans een hoog en/of sterk stijgend CD/CP-percentage kennen. Eerder heb ik reeds gewezen op de mogelijkheid dat hier sprake is van 'ecological fallacy'. Nader onderzoek zou moeten uitwijzen wat de factor is, die beide veroorzaakt.

Verder onderzoek

De conclusies van dit onderzoek maken in ieder geval zeer duidelijk dat enkelvoudige en éézijdige verbanden veel te simplistisch en veelal fou-

tief zijn. Interessant is het om nader te kijken naar wijken, waar extreem-rechtse partijen hoger of juist lager scoorden dan met behulp van de regressie-analyse wordt voorspeld, de zogenaamde 'outliers'. Met behulp van de regressie-methode kan bekeken worden in welke mate de onderzoekseenheden afwijken van de voorspelde samenhang tussen enerzijds het CD/CP-percentage en anderzijds de opkomstdaling, de toename van het percentage allochtonen en het PvdA-percentage in 1986 (de drie significante factoren uit de analyse van alle gemeenten samen). Deze afwijking wordt aangegeven via gestandaardiseerde residuen (r). Voor de bepaling van de hiergenoemde 'outliers' moet de absolute waarde van ' r ' groter zijn dan 1.9. De 'outliers' met een hoger dan wel lager CD/CP-percentage danwel met behulp van de regressie-analyse wordt voorspeld, zijn:

(nog) hoger dan voorspeld:

- Bos & Lommer (Amsterdam)
- Geuzenveld/Slotermeer (Amsterdam)
- Oud Mathenesse (Rotterdam)
- Duindorp (Den Haag)
- Rustenburg/Oostbroek (Den Haag)
- Morgenstond (Den Haag)
- Moerwijk/Zuiderpark (Den Haag)

lager dan voorspeld:

- Zuid-Oost (Amsterdam)
- Schildersbuurt (Den Haag)

De 'outliers' met een sterkere dan wel geringere *stijging* van het CD/CP-percentage dan met behulp van deze analyse wordt voorspeld, zijn:

sterkere *stijging* dan voorspeld:

- Bos & Lommers (Amsterdam)
- Geuzenveld/Slotermeer (Amsterdam)
- Rubroek/Crooswijk (Rotterdam)
- Duindorp (Den Haag)
- Kijkduin (Den Haag)
- Morgenstond (Den Haag)
- Moerwijk/Zuiderpark (Den Haag)

geringere *stijging* dan voorspeld:

- Zuid-Oost (Amsterdam)
- Schildersbuurt (Den Haag)

Een nadere studie in die wijken zou meer licht kunnen werpen op zaken die hier aan de orde zijn. Het ligt dan ook in de bedoeling op enig moment deze wijken nader onder de loep te nemen.

Studie naar de oorzaken van de hoge scores van extreem-rechts in Almere is aan te bevelen. Een interessante vraag luidt waarom in 1990 extreem-rechts in bepaalde wijken verloor. Een verschijnsel dat zich nergens

anders voordeed. Misschien is hier een aanknopingspunt te vinden voor de strijd tegen extreem-rechts?

In zo'n onderzoek in Almere kan ook nader worden ingegaan op de gedachte dat hier de aanhang voor extreem-rechts niet zozeer is te verklaren uit een reactie op de aanwezigheid van allochtonen, maar als reactie op de woonsituatie in de gemeente waar men voorheen woonde (met name Amsterdam). 'De redenering achter de veronderstelling is dat de Almeerders door hun vroegere woonervaring in Amsterdam extra beducht zijn voor de verschijning van minderheden in de nieuwe woon-omgeving'. (Van Donselaar & Van Praag 1983: 92). Misschien ligt hierin een verklaring voor het feit, dat drie van de vier 'nieuwe' wijken in Almere een relatief zeer hoog CD/CP-percentage kennen?

De situatie in Tilburg zou bestudeerd kunnen worden, omdat dit de enige gemeente was waar extreem-rechts onvoldoende aanhang wist te verwerven om een zetel in de gemeenteraad te bezetten.

Uit bovenstaande blijkt dat onderzoek gericht op motieven om op deze partijen te stemmen, van groot belang blijft. Een positieve samenhang tussen bepaalde kenmerken wil nog niet zeggen dat hier sprake is van een causaal verband. Om daadwerkelijk inzicht te verkrijgen in dergelijke causale verbanden, dient men zich ook tot de individuele kiezer te richten. Door verklaringen alleen te richten op ecologische kenmerken, blijven de oorzaken van de verkiezingsuitslagen vooralsnog onbegrepen.

Literatuur

- Bouw, C., J. van Donselaar en C. Nelissen (1981), *De Nederlandse Volks Unie; Portret van een racistische splinterpartij*. Het Wereldvenster, Bussum.
- Bovenkerk, F. e.a. (1978), *De Verkiezingsaanhang van de Nederlandse Volks Unie*. In: F. Bovenkerk (red.), *Omdat Zij Anders Zijn*. Boom, Meppel/Amsterdam.
- Bovenkerk, F. e.a. (1985), *Vreemd Volk, Gemengde Gevoelens*. Boom, Meppel/Amsterdam.
- Brants, K. en W. Hogendoorn (1983), *Van Vreemde Smetten Vrij*, De Haan/Unieboek BV, Bussum.
- Donselaar, J. van, en C. van Praag (1983), *Stemmen op de Centruumpartij: De opkomst van anti-vreemdelingenpartijen in Nederland*. Uitgave COMT, Leiden.
- Hak, T. (1985), *Propaganda van de Centruumpartij*. In: *Sociologische Gids*, jrg. XXXII, nr. 1.
- Holsteyn, J. van (1990a), *De CD-stemmer voelt zichzelf gediscrimineerd*. In: *Haarlems Dagblad*, 7-4-1990, 37 e.v.
- Holsteyn, J. van (1990b), *En wij dan? De kiezers van de Centrumdemocraten*.

In: *Socialisme & Democratie* 6, p. 158-161.
 Hond, M. de (1983), *De opkomst van de Centruumpartij*. Project 1977, Interview, Amsterdam.
 Hoogendoorn, J. e.a. (1990), *Extreem-rechts en allochtonen in de vier grote steden: Een problematische relatie*. Planologisch-Demografisch Instituut, Universiteit van Amsterdam.
 Husbands, C.T. (1983), *Racial Exclusionism and the City; the urban support of the National Front*. George Allen & Unwin, Londen.
 Jong, J. de, H. Krijnsen en R. te Velde (1984), Stemmen op de Centruumpartij? Een verkenning van politiek wantrouwen en sociale jalouzie'. In: *Beleid en Maatschappij* 4, p. 109-115.
 Passchier, N.P. (1987), Centruumpartij en NSB. Een vergelijking vanuit sociaal-ecologisch gezichtspunt. In: *Geografisch Tijdschrift*, XXI, nr. 1, p. 39-50.
 Rath, J. (1985), *Migranten, de Centruumpartij en de Deelraadsverkiezingen van 16 mei 1984 te Rotterdam*. Uitgave COMT, nr. 20, Leiden.
 Schendelen, M.P.C.M. van (1983), De Centruumpartij - karakter, voedingsbodem, toekomst. In: *Beleid en Maatschappij* 11, p. 298-305.
 Stapel, J. (1984), De profiteurs van positieve discriminatie'. In: *Beleid en Maatschappij* 4, p. 102-108.
 Swyngedouw, M. (1990), Verkiezingen in Antwerpen: Het Vlaamse Blok, Islamitische Minderheden en Kansarmoede. In: *Tijdschrift voor Sociologie* 76, 11e jrg. 1990.
 Taub, R.P., D.G. Taylor en J.D. Dunham (1984), *Paths of Neighbourhood change*. The University of Chicago Press, Chicago.

Bijlagen

Tabel 1: CD/CP-percentage 1990

variabele	coëfficiënt:			
	alle gemeenten:	de vier grote:	overige:	Utrecht:
opkomst 1990	-.05	-.02	.10	-.13
opkomstdaling	.21*	-.01	.05	-.41**
percentage allochtonen	.02	.00	.25**	.17*
toename percentage allochtonen	.31*	.24*	.41	.14
werkloosheidspercentage	-.04	-.05	-.06	-.02
PvdA-percentage 1986	.16*	.18*	.11*	.07
PvdA-verlies 1990	.08	.10**	.02	.31*
Constante	5.18	1.42	-6.88	6.36
R ² =	0.6321	0.6719	0.7061	0.9643
			0.8926	0.8542
			0.9443	

* significante factor op .05 niveau

** significante factor op .10 niveau

Tabel 2: Stijging CD/CP-percentage 1986-1990

variabele	coëfficiënt:					Utrecht:
	alle gemeenten:	de vier grote:	overige ¹ :	Amsterdam:	Rotterdam:	
PvdA-verlies 1990	.05	.05	-.00	.01	.07	-.06
opkomstdaling	.04	-.05	.03	.84*	.02	.46*
toename percentage allochtonen	.23*	.22*	.32	.68**	.07	.25**
percentage allochtonen	-.00	-.01	.13	-.10	-.06	-.19*
werkloosheidspercentage	-.06**	-.07*	.05	-.06	.11	-.02
PvdA-percentage 1986	.11*	.10*	.08**	.25	.15*	.22*
Constante	-.11	-.66	-6.99	1.31	-3.66	4.03
R=	0.5202	0.5529	0.6142	0.8196	0.7793	0.9044

* significante factor op .05 niveau

** significante factor op .10 niveau

¹ Bij de stapsgewijze uitvoering van de multiële regressie-analyse in het geval van de 'overige gemeenten' is ook de variabele 'opkomst 1990' meegenomen. Deze variabele kent een coëfficiëntswaarde van .09 en bezit geen significantie.

European development aid: a cross-national analysis of competing explanations¹

W. Hout

1. Introduction

In the context of North-South relations so-called development assistance, given by the rich to the poor countries of the world, takes in a special place. In the framework of the United Nations' Conference on Trade and Development (UNCTAD) the developed countries have even agreed, in 1968, that 0.7 percent of the GNPs should be devoted to development aid. In doing this, they seem to have acknowledged the developing countries' claim that they are partly responsible for furthering Third World development.

The provision of development assistance is often regarded as an ideologically influenced act of policy. It involves considerations of distributive justice and, as Stanley Hoffmann has written, 'it is over questions of distributive justice that the conflict of value systems is most acute' (Hoffmann 1981: 142). As a consequence of the highly controversial nature of development aid policies, political parties tend to hold widely different, and not seldom opposite, views of the usefulness, desirability and justification of development assistance. Some parties, in particular those from the leftist part of the political spectrum, look upon development aid as an act of justice, which is meant to correct the uneven distribution of wealth across the nations of the world. A corollary of this view is that economic fluctuations in the rich countries should not have adverse effects on the level of development aid.

The argumentation presented in the preceding paragraphs notwithstanding, it is evident that only a few countries have complied with the self-imposed UNCTAD norm. Moreover, the expenditures on develop-

¹ This article is a revised version of the paper which has been presented at the workshop 'Recent developments of North-South relations', ECPR Joint Sessions of Workshops, Colchester, March 22-28, 1991. The author wishes to thank the participants in the Workshop for their comments on the first version.